

- 16 *Kazakh Soviet Encyclopedia. 4 vol. / Edit. M.K.Karatayev, Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1974, p. 29.*
- 17 *Letter from F.M. Dostoevsky (December 14, 1856, Semey) // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works. 5 vol. / 2 edit., Almaty Tolagay groups, 2010, p. 172–175.*
- 18 Margulan D. *Stellar family legendary figure: Shokan Ualikhanov (1835–1865)*, 2011, 12 (24), p. 40–41.
- 19 Margulan A. *Shokan and Manas*, Alma-Ata: Zhazushy, 1971, 164 p.
- 20 Markov S.N. *Reaching to the heights: Historical and biographical novel*, Alma-Ata: Zhazushy, 1981, p. 5.
- 21 Umarova G.S, Sharabasov S.G. *History of Kazakh literature: Textbook*, Astana: Folio, 2007, p. 130.
- 22 Beisenbayev Zh. *Fate of shock. Documentary and biographical novel*, Almaty: Zhaly, 1987, p. 288.

ӨЖ 82.0

С.Ысқақұлы

*Іле педагогикалық университеті, Қытай Халық Республикасы
(E-mail: 554323028@qq.com)*

Таңжарық ақынның шығармашылық ғұмырнаамасы

Мақалада Таңжарық ақын өлеңдерін өзінің өмірінен, бастан кешірген тағдырымен бірлестікте қарау басты мақсат ретінде алынған. Ақын туындыларының тарихи негізі, туу себептері өз өміріне, көріп-білген оқиғаларына барып тірелетіні жүйелі түрдегі бір сабақтастықта қарастырылады. Қытайдағы қазақ әдебиетінде Таңжарық Жолдыұлының өршіл де өміршең тұлғасы көркем туындыларын әдеби-теориялық тұрғыда талдаулар жасау арқылы бағаланады. Күрескер ақынның тар жол, тайғақ кешулі қысқа ғұмырында қалдырған мұрасы зерттеу мәселелері нақты сөз болады.

Кілт сөздер: Таңжарық ақын өмірі, шығармалары, тарихи негізі, мұра, шешендік өнер, эпос, жыр, аңыз.

Жүрегі жұртым деп соғып, халқының азаттығы мен өркениетке жетуі үшін қаламын қару ете білген, өз елінің бостандығы мен бақыты үшін талантын аянбай арнаған, өмірін құрбан еткен айтулы ақындардың бірі — Таңжарық Жолдыұлының өмір сүрген дәуірі бізге әрі жақын, әрі алыс деуге болады. Жақын болатыны ол тарих қойнауына күні кеше ғана жылжыған ХХ ғасырда өмір сүрді. Алыс болатыны өзге жұртта, бөлек қоғамда жасады. Тағдыр оның маңдайына бұралаңы көп күрес пен азапқа толы өзгеше өмір сыйлады.

Таңжарық Жолдыұлы 1903 жылы наурыздың 15 жұлдызында Шыңжаң Іле Қазақ автономиялы облысына қарасты Күнәс ауданындағы Қамысты деген ауылда дүниеге келді. Бала Таңжарық он жасында Мыңбай деген молладан дін оқуын оқып, араб әліппесі негізіндегі шағатай жазуында сауатын ашады. Ауыл молдасынан үш қыс оқығаннан кейін ауылдық медреседен бірнеше жыл үздік-создық оқыды. Ол оқыған оқуына қоса халық арасындағы ауыз әдебиеті мұраларымен танысып, халық ақындарын ұстаз тұтты. Сол өңірде өлең-той, шілдехана, айтыс, бәйіт айту болса, Таңжарық одан қалмады. Сөйтіп, бала күнінен өлең құмарлыққа салынған ол кімнен шешендік өнер мен жақсы ән байқалса, соны жағалады. Кімде өлең кітап болса, жабысып сұрап алып, соны күндіз күлкі, түнде ұйқыдан қалып көшірді, жаттады. «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Ләйлі-Мәжнүн», «Біржан-Сара», «Мың бір түн» сияқты халықтық және шығыстық эпос, жыр, аңыз, ертегі Таңжарыққа сол тұста таныс болды. Оның ақындық өнері сол қазақтың батырлық, ғашықтық эпостарын жаттаумен жарыса 11–12 жаста басталды. Ар жағынан жыр ағыны кернеп тұрған өжет бала алдына не кездесе де тайсалмай, қысылмай соны өлеңге қосты. Бұл тұстағы өлеңдері, әрине, бала Таңжарықтың жасына, жасаған ортасына байланысты еді, дені ауылдағы кейбір сорақылықтар мен өз құрбы-құрдастарына арналған тапқыр да тық етпе дүниелер еді.

Таңжарық 1919 жылы күзде Күре қалашығындағы монғол-қазақ мектебінің қытай тілі сыныбына оқуға түседі. Ол кез Іле өңірін милитаристер билеп тұрған заман, аймақ орталығы Қорғас ауданына қарайтын Күре қалашығы болатын. Іле Дубаны өзінің сойыл соғарлары мен бек-төрелерінің

балаларын оқытуға арнап, сол қалашықтан 1910 жылдың орта шенінде жеті жылдық мектеп ашқан. Дубан жағынан осы мектепте оқуға Таңжарық ауылына бір бала салық болып түскенде, қараңғы халық арасынан «баламыз қытайша оқыса, қытай болып кетеді, оқу қаражатын қалай төлемекпіз?» дегендер шығып, балаларын бұл оқуға жіберуден қашқалақтайды. Сонда жоқ-жітік Жолдының ұлы Таңжарық суырылып шығып, сол салыққа мені жіберіндер деп өзі тіленіп, оқуға кетеді.

Бұл мектепте үш жылдай оқып, қытай тілін, қытай жазуын меңгерген Таңжарық танымдық тұрғыда мүлде биік сатыға көтеріледі. Мектеп қабырғасында жүріп болашақ ақын бергі жақта іргелі қазақ елі барын, өркендеген мәдениет, өскен әдебиет барын біледі. Ерте есейген, көкірегі ояу бала жігіт көзбен көріп, өнеге алмақ, оқып, жоғары білім игермек, әділет таппақ болып, Күредегі оқуын қанағат тұтпай, 1923 жылдың қаңтарында Шапшал ауданының батысындағы Қалжат шекарасынан Қазақстанға қашып өтеді. Келген бойда Нарынқол ауданындағы жұраттас жақыны Кәрібай ауылын паналайды. «Жұратшылап, тағы бір жақтан оқу іздеп келдім», — деп, өзін жергілікті өкіметке мәлімдейді. Сол жергілікті ұйымдардың қамқорлығы және туыскандарының көмегімен Таңжарық оқуға түседі. Сол кезде Қазақстан баспасөзіндегі алаш ұранды ақын-жазушылардың шығармаларымен танысады, бұдан тыс қазақ тіліне аударылған әлем әдебиетінің классиктерін оқиды. Әсіресе Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев мұраларына ерекше зейін қояды. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабай, Міржақып Дулат сынды қазақ зиялыларының шығармаларымен танысу нәтижесінде жігерін шындай түседі. Оқуға қосанжарлатып өлең де қуады. Талай жерді, талай елді аралайды. Көптеген ақын, небір шешен, төкпе жыршылармен, қоғам қайраткерлерімен танысады. Топ жарып бәйге бермей жүрген Қойдым деген әйел ақынмен айтысады. Бұл жақтағы игі жақсылардың өнеге-нысандарымен танысу, жанаша білім алу, жаңа қоғамды аралап көру Таңжарықтың қоғамдық санасының бір белестен бір белеске көтерілуіне аса маңызды ықпал етті. Ақын ақиқатты ту қып көтеруден тайынбайтын, халық, ұлт намысын ешкімге таптатуды қаламайтын, қырағы, принципшіл азамат болып қалыптасты. Ол ел-жұртын қара түнек қорлықтан құтқаруға, гүлдендіруге, шынайы әділетке кенелтуге, ізденіп тапқан ақиқаттары мен білім санасын өмір бойы сол жолға арнауға берік бел байлайды.

Содан үш жылды өткеріп, 1925 жылдың соңында қоржын толтырып, көркем әдебиеттерін алып, ауылына қайтып оралады. Қазақстанда болған аз уақыттың ішінде-ақ ой-сана, пайым-парасат, жасампаздық позиция жағынан жаңа бір биік белеске көтерілген ақын ел-жұртқа Қазақстаннан көрген-білгендерін, оған қосып әділет, еркіндік, теңдік, бақытты өмір жөніндегі жаңа пайымдарын өлеңмен елге таратты. Поэзиясында сыншыл реализмнің белгілері айқын байқалды. Сол тұстағы қоғамның кереғарлығын, билік басында отырған шонжарлардың және қанаушы саясаттың «сойыл-соғары» болған жергілікті бай мен бектердің халыққа жасаған озбырлық қиянаттарын өз поэзиясында аяусыз әшкереледі. Осы «қылмысы» үшін ақын «Таңжарық ел ішінде теріс үгіт және «қызыл» орыстың сөзін таратып жүр» деген жаламен ұлықтар тарапынан 1926 жылдың күзінде тұтқындалып, Құлжадағы Даутай Жамбылының зынданына салынды. Алайда ақын оған бола, алған бетінен қайтып жасып кетпеді. Теңсіздік, әділетсіздік, озбырлықты айыптаудан тіл тартпады. Алдағы күндерден күдерін ешқашан да үзбеді. Оған мына өлең жолдары куә:

*Тартынба бір есептен жаудан, Тәке,
Болса да бастан бағың ауған, Тәке.
Қызық көп өмір болса көретұғын,
Біткен жоқ осыменен саудаң, Тәке.*

*Ей, Тәке, құлағың сал мына сөзге,
Қызығып жүргенім жоқ пұл мен бөзге.
Көңілінде көздегенің шын әділдік,
Ойласам арманым жоқ онан өзге.*

Ақындарының тұтқындалуына қазақ елінен наразылық туылады. Ақын да зынданда тек жатпайды. «Ел-жұрттың өлең жаздым атын салып», — деп ел-жұрттына және «Сәлем де Алпекене», — деп, ел ақалақшысы Алпысбайға жазған хатында:

*Сыртым сау, ішім түтін, қапалықпен,
Бұл күнде көңілім жүдеу, қасіретім мол.
Тереңге түсіп кеттім, ұстар тал жоқ,
Ел-жұртым, есіңе алып, жардамшы бол! —*

деп еліне шағынса:

*Бұқараң қай жеріңе мәз болады,
Басына келген дертін қаға алмасаң.
Бұл менің итте болса бұқарам деп,
Бір кезек нең кетеді хабар алсаң...
Қойшы да баққан қойын түгендейді...
Келер деп сенен опа ойға алмаймын,
Сонда да сені ойламай қоя алмаймын, —*

деп базыналық айта, Алпысбай ақалақшыға да тілек білдіреді.

Ел-жұрты ақынның тілегін жерде қалдырмайды: «Азаматымызды босат, болмаса тартып әкетеміз», — деп ұлыққа арызданады. Қасына азаматтар қосып беріп, әкесі Жолдыны Даутайдың жамбылына жібереді. Алпысбай ақалақшы да ақын базынасы мен тілегінен аттап өте алмайды. «Таңжарықты босатып бер», — деп ол да өтініш айтып, сол заманның қабындап тұрған өз жосыны бойынша Жамбыл мәнсаптыларының обыр көмейлеріне пара тығындайды. Бір жылға жуық уақыттан соң, Таңжарық ақыры ел-жұртының көмегімен зынданнан да босап шығады. Бұдан былай ақын байманаптарды мінеп-шенеумен қоса, күрделі әлеуметтік тақырыпқа да ойысты. Ол халықты ояту тұрғысында ағартушылық сипаттағы өлең-жыр жазып ғана қойған жоқ, қоғамдық, әлеуметтік істерге де белсене араласты. Шығармаларында азаматтық әуен, жауынгерлік рух күшейді. Отызыншы жылдары Шынжаңда етек алған демократиялық қозғалыс ақынның тынысын кеңітіп, оған біраз жол ашқан сияқты болады. Осы тұста Таңжарық көп жұмыстар атқарып үлгерді. Жаңадан шыға бастаған «Іле газетінің» тұңғыш редакторы болады. Құлжа қаласындағы ұлттық театрдың негізін қалап, оның алғашқы шымылдығын Бейімбет Майлиннің «Шұға» атты пьесасымен ашады. Газет бетінде «Оқып көр газетімді», «Осы таң кімнің таңы», «Мыс қазан» т.б. өлеңдерін жариялайды. Бұл туралы мына жолдарды оқып көрейік:

*Қалың ел, қазақ, енді аш көзіңді,
Оқып көр газетіңді — өз сөзіңді.
Әділет, шындық жолын үйретеді,
Ашады ашты шайдай аң сезімді.
Айнадай жарқыратып көрсетеді,
Мін бар ма, қолыңа алып көр өзіңді... («Оқып көр газетімді»).*

*Осы таң кімнің таңы — жетім таңы,
Күн кешкен күндікпенен жесір таңы.
Теңдікке қолы жетпей күңіреніп,
Қорлықпен өтіп кеткен есіл таңы.*

*Таңы атпай, айы батып, түнек кешкен,
Қатарға ғаріп-қасер келсін тағы.
Көзіңді аш, езілген ел, таң сенікі,
Айырып дос пен қасты жете таны («Осы таң кімнің таңы»).*

Бір құптарлық жай сол кездегі Құлжа қаласында қоғамдық сананың оянуы тұрғысынан көпшілікті әдеби-мәдени шараға жұмылдыру, сол арқылы халықтың сауатын ашу, өркениет бағытына жетелеу мақсатында туыстас ұлттарды бөліп-жармай бірлікте іс-қимыл жасау еді. Бұл орайда да Таңжарықтың ұйтқы болып, жақсы істің басында жүргендігі жөнінде Д.Мәсімханұлының: «Көп өтпей Құлжа қаласына келіп, Аймақтық қазақ-қырғыз ұйымында әдебиет-мәдениет саласын басқарды. Онда, негізінен, мәдени топтар ашу, әдеби кештер өткізу істері жолында белсене тер төкті. Бұл тұста Іле өңірінде әлі де болса қазақ тілінде газет, театр дегендер атымен жоқ еді. Ақын Таңжарықтың белсенділігі мен ұйымдастыруы арқасында Құлжа қаласында «Іле газеті», Қазақ театры дүниеге келді. Бұл 1930-жылдардың орта шені еді. Осы кездерде ақын, бір жағынан, газеттің қауырт редакциялық жұмысымен айналыса жүріп, тағы бір жағынан — қойылымдарда бас ролдерде ойнап жүрді», — деп жазғанындай, ел өміріне мәдениет ұрығын сеуіп, санасын оятуға құлшына кірісті [1]. Бұлардан сырт ақын ауылдық мектептер құруға, оған қазақтан оқытушылар дайындауға қолғабысын тигізді. Осы барыстардың барлығында да ол жауапты міндеттер өтеді. Бірақ бұл уақытша ғана толас болатын. Көп ұзамай Шынжаң аспанында қара бұлт үйіріліп, ел басына ауыр апат төнді.

Төңкеріс пен демократияға опасыздық жасап, милитаризмге бет бұрған Шың Шысай өкіметі халықтың саналы деген азаматтарын қойдай көгендеп, Үрімжі түрмесіне апарып тыға бастады.

Сонымен, Таңжарық 1940 жылдың басында Үрімжі түрмесіне айдалып кете барады. Сол жатқаннан мол жатқан ақын әйтеуір абақтыда өлген жоқ, өлгеннен басқа қорлық пен қинаудың бәрін көрді. Әрине, Гоминдаң билеушілері ақынды абақтыға отырғызу арқылы өздерінің оңбай ұтылғанын білген жоқ. Ол Гоминдаң жендеттерінің қаныпезер қаталдығын әшкерелейтін ең тамаша өлеңдерін осы түрмеде отырып жазды. Жеті жыл бойы ақынның үні бір толастамай, оның өлеңдері ауыздан ауызға таралып, жауларының бетіне қарғыс таңбасындай басылып жатты. Абақтының азапты шындығының нақты суреті жасалды. Ол туралы жазылған ақынның «Түрме халі», «Түрме тарихы» атты шығармалары барша қазаққа әйгілі.

Таңжарық Үрімжі түрмесінде жатқанына 4 жыл шамасы боған кезде Шың Шысай Кеңес Одағымен достық қарым-қатынасын үзеді және Гоминдаң орталығы құлау қауіпінде қалған билігін сақтауға жанталасып, халықтың қарсылығы күшейген Шың Шысайды 1944 жылы күзде Шынжаңнан ауыстырып әкетеді. Оның орнына У Жуңшин дегенді Шынжаңды билеуге әкеледі. Өзін бояп халықтан бедел табу үшін ол Шынжаңға келе салып, Шың Шысай кезінде қамауға алынған адамдардың бір бөлігін абақтыдан босатады. Сол қатарда Таңжарық та абақтыдан босайды. Ақын өзінің бұл жолы абақтыдан босауын:

*Бір күні жаңадан бір жуши келді,
Түрмені тексерген боп жымси келді.
«Бұл өзі әділетсіздік жұмыс екен,
Барлығын түзетемін», — деп қыңси келді.
Ұзамай қолдарына қағаз беріп,
Шығарды айтқанындай бір мұнша елді.
Қуандық, жолықтық деп жанашырға,
Болмадық түсінгендей арғы сырға.
Өңім бе, не болмаса түсім бе деп,
Солардың мен де шықтым арасында, —*

деп суреттейді.

Ол кезде Үрімжіде қазақ, ұйғыр жастары мен алғабасар зиялыларының Гоминдаңға қарсы төңкерістік жасырын ұйымы бар еді. Ұйымның мақсаты 1945 жылы мамыр күні Үрімжіде көтеріліс жасап, Үрімжінің шығыс қақпасы Дауаншыңды бекітіп, арғы жағы Құмыл партизандарымен, батыс жақта үш аймақ төңкерісшілерімен тоғысу болатын. Абақтыдан шыға салып, көкіректе қайнап жүрген мақсаттары үшін Таңжарық осы ұйымға қатынасады. Үрімжі қаласында, Нәнсэн тауындағы қазақтар арасында, Манас төңірегінде төңкерістік құпия жұмыстарда болады. Бұл қызметті бірнеше ай жалғастырады. Артынан сатқындар ұйымды әшкерелеп қойып, сол себептен Таңжарық қайтадан тұтқындалады. Осы ұсталған бетінде ол 1946 жылдың күзіне дейін Үрімжі абақтысында қамалады.

Үрімжі абақтысында жоғарыдағыдай екі рет қамауда болған барысында Таңжарық ақын Гоминдаң тұтқындаған көп ұлттың озық ойлы адамдарымен пікірлес болады.

*Өдсек те біздің өлмес атағымыз,
Белгілі істеп жүрген шатағымыз.
Алыстан алтын сәуле бір күлімдер,
Болғанмен қазір түнек жатағымыз.
Алатын құнды қуып иеміз бар,
Біз де елміз — шөберелі, аталымыз.
Зұлымға қарсы тұрғанымыз,
Ол да рас құпия ұйым құрғанымыз.
Кекпенен қолымызға құрал алып,
Желкеден Гоминдаңды ұрмағымыз.
Қашан да теңдік алмай тұра алмаймыз,
Бұл ойды басқа жаққа бұра алмаймыз, —*

деп әділет, ұлт теңдігі, еркіндік, гүлдену жолындағы өшпес мұратын көк алмастай шындай түседі.

*Жазып өлең, оқып өл...
Өлейін, өлсем-дағы айтып-айтып.
Шыдайды дәтім қалай тірі жатып?!
Деген зой «мыңнан тұлпар, жүзден жүйрік»,
Буынар белін біреу бір нығайтып, —*

деген жолдардан ақынның жауынгерлік рухының қоғамдық сипат алғанын көреміз.

1946 жылы үш аймақ үкіметі мен Үрімжідегі Гоминдаң билеушілері арасында он бір тармақты бітім жасалады. Сол он бір талаптың бірі ретінде «Гоминдаң түрмесіндегі саяси қылмыстыларды тұтас босату» белгіленеді. Осылайша жұрт қатарлы Таңжарық ақын да ауылына оралады. Ұзамай, ақын өкпе ауруына шалдығып, ақыры осы аурудан 1947 жылы 6 тамызда қайтыс болады.

Аяулы ақын осылайша қамал бұзар шағында, кемеліне келген кезінде мезгілсіз мерт болды. Алайда азамат ақын тар жол, тайғақ кешулі қысқа ғұмырында артына ұшан-теңіз, тозбас мұра қалдырып кетті.

Ендеше, ақын шығармаларының жай-күйіне келер болсақ, бүгінге дейін табылып, жарияланған ақын шығармаларының көлемін ең соңғы түгел тұяғы дей алмаймыз. Ақын шығармаларының бір бөлімі Қытайдағы аты шулы «Мәдениет төңкерісі» кезінде өртелді. Халық арасында ауызша таралып жүргендері «тайлы-тұяғы қалмай» жиналып болған жоқ. Қытайдағы әдебиетші қауым ақын мұрасын жинауды, реттеуді, жариялауды із суытпай әлі де жалғастырып келеді.

Таңжарық Жолдыұлының өлеңдері 1930 жылдардың орта шенінен бастап жарық көре бастады. Яғни, ақынның сол тұста өзі бас болып шығарған «Іле газеті» және «Алға» газетінде «Оқып көр газетімді», «Құттықтау», «Осы таң кімнің таңы?», «Мыс қазан», «Шынжаң нұры», «Жастар таңы», «Жас күнім», «Саңқылдап көкке самғап» қатарлы өлеңдері жарияланды [2]. Бұлар ақынның көзі тірісінде жарық көрген туындылары болып есептеледі. 1949 жылдан кейін де ақын өлеңдері мерзімді баспасөзде бір мезгіл жарияланып тұрды.

Ақынның абақты өмірі бастан-аяқ тасқындаған поэзия өмірі болды. Туындыларының басым көпшілігін абақты ішінде жазды. Өйткені ақынның саналы ғұмырының көп бөлігі қуғын-сүргінде болды, талай азапты көріп түрмеде өтті. Сондықтан Таңжарықты қуғын-сүргінде жүріп есейген, түрмеде түлеген ақын деуге де болады. Сол шығармалары арқылы Шың Шысай Гоминдаң дәуірі дейтін бір кезеңнің, оның адам қаны сасыған қасап түрмесінің бейнесін және өзінің нұрлы мұрат-мақсатының құнын мәңгілік жоймайтын рухани архивін және нағыз келбетін орнатты. Қазақ тарихында талай ғұламалардың, талантты ақын-жазушылардың ғұмыры абақтыда сорлап сөнген. Таңжарық поэзиясы абақтының жантүршігерлік жауыздық өмірінің күнделігі сипаттас, онда абақтыда күн сайын түлеп, жетіліп отырған өздерінің асыл мұрат-мақсаттарынан хабар беретін жеке өлеңдер бар. Мұндай жеке бір лирикалық циклді құрайтын Таңжарық ақынның мұрасындай мүкәммал мұра сирек. Осындай шыншыл да сыншыл, ұлт жанды, көркемдік қуаты мол ақын поэзиясы түрме ішіндегі түрмелестерін баулудың үстіне, сондай қыспақты шақтарда да, қараңғы түндегі қара бұлттардың жыртығынан әлемге жарқыратып нұр құйған ай сәулесіндей, зындан-түрменің саңлауынан құстай ұшып шығып, кең-байтақ сыртқы қоғамдағы ел-жұртымен, қан майданда әділдік, ұлттық еркіндік, теңдік үшін сайыста жүрген сардар-сарбаздармен іштей, жүрепкеп табысып жатты, оларды әділдікке, үмітке, тайсалмастыққа, нұрлы болашаққа сенуге шақырды.

Қай дәуірдің, қай халықтың қаламгері болмасын, егер ол шындықты айналып өтіп, өз жанын ғана күйіттеп, жалғандыққа жол берсе, онда ол адамның қас талант, халық ұлы болмағаны. Егер ол шын талант, үлкен жүректі азамат болатын болса, өзі өмір сүрген дәуірдің шындығын бедерлемей тұра алмайды. Бұл тұрғыдан қарағанда, Қытай қазақ әдебиетінің классигі, әйгілі ақын Таңжарық Жолдыұлы — өз заманының бар шындығын көркем ой, кестелі тілмен өрнектеп кеткен ұлы тұлға. Шындықты шымбайына батыра айтқаны үшін, халық тілегі, ұлт мүддесін жырлағаны үшін, ол теңсіз, сүреңсіз қоғамда әділетсіз үкіметтің тегеурініне ілікті. Ширек ғасырға жуық ат қойылып, айдар тағылып, орынсыз айыпталды. Қуғын-сүргін көрді, жеті жылға жуық түрмеде отырды. Алайда оның бәрі жүрегінің оты бар, өр мінезді, өжет ақынды жасыта алмады. Жігерін мұқалта алмады. Қайта қажырын қайрап, өршелене өрге жүзді. Отты жырларын дауылдата түсті.

Аса дарынды ақын Таңжарық Жолдыұлының қазірге дейін бізге жеткен мұра саны 25858 жол болып, шығармаларының екі томдық толық жинағы Қытайда және Қазақстанда 2001, 2002 жылдары баспадан шығып, халқымен қауышты. Осы екі томнан тұратын шығармаларын парақтап көрсеңіз, түрмеде жатып (түрме тақырыбы мен басқа тақырыптарда) жазған өлеңдері жалпы шығармасының жартысына жуығын иеленгенін байқаймыз.

Бұл орайда шығармаларын жинап, зерттеуші О. Егеубаевтың ақын өлеңдері мен поэмаларының отыз мың жолға жуығы сондай үрейлі, тар жол тайғақ кешу, қысылтаян жағдайда өмірге келгендігін айта келіп: «Ұлтымыздың тарихында арғы бет, бергі бетте қаншалаған бағлан ақындардың жарық жұлдызы абақтыда, айдауда сөнгендігін барлығымыз да қанық білеміз. Бірақ солардан бір-екілі шығармасы болмаса түрме құпиясын, жауыздық сырын, өзінің жан азабын Таңжарықтай түрме түбінде кісендеулі, күлеткілі отырып, қанша мыңдаған өлең жолдарымен қағаз бетіне таңбалап

кеткен бірде-бірі болмаған. Таңжарық — бүкіл қазақ әдебиетіне түрме тақырыбын әкелген тұңғыш ақын», — деп түйіндеуі шындыққа сай деп білеміз [3].

Ақынның 1940 жылы тұтқындалуының себебіне келсек, Шың Шысай 1937 жылдан бастап «тазалау» жүргізеді. Ол тазалаудың басты мақсаты жергілікті халықтың ішіндегі көзі ашық, көкірегі ояу зиялылар мен, ұлтының мүддесін, еркіндік-теңдігін аңсаған, ұлтын гүлдендіруді мұрат тұтқан азаматтарды — халықтың ардагер ұл-қыздарының көзін жою болатын. «Азаматы алаштың — қайран Тәкең мен едім, Өліп кетсем артымда айтыла жүрер өлеңім», — деп жар салған, халықшыл қайраткер Таңжарық та, әрине, бұл «тазалаудан» тысқары қалмасы анық еді. Сонымен 1940 жылдың басында ақын Үрімжі түрмесіне айдалып кете барады. «Сталин мен Шың Шысай бірлесіп құрған сот алқасының Фаленов, Мұқанбаев (Сталин жіберген), Уголин қатарлы әккі сұрақшыларының тергеу тезіне алынады. Тергеу үш тілде — орысша, қытайша, қазақша жалғасады. Ол үкіметке қарсы ұйым құрған, ұлтшылдықты қоздырған, қазақтарды қоныс аударуға, қару-жарақ тапсырмауға желіктірген, қару-жарақ топтаған, көсемді көзге ілмеген, үкіметтің әмір-саясаттарын сөккен, қазақ тіліндегі газетте жауыққан ой үгіттеп, газет редакциялауда қаталықты күшейткен, жасап хат жазып, заң қызметкерлерінен өш алу қастандығына барған, қашып кету қауіпі бар, күмән өте күшті, — деп қорытынды жасайды» [4].

Абақтының сүркейлі, жауыз тұрмысына тізе бүкпей төзе отырып, абақты өмірін, құпиясын, Гоминдаң үкіметінің әділетсіздігін, жауыздығын түрме түбінде кісендеулі отырып, сорғалаған қанымен қағазға жазып кеткен Таңжарықтай жау жүрек ақын жоқ, сірә. Қысқасы, түрме тақырыбын ең көп жазған, кемеліне келтіріп жазған Таңжарық деуге болады. Жеке тақырыптық өлеңдерінің саны бойынша алғанда да, абақты жөнінде жазған өлеңдерінің саны жалпы шығармасының салмақты орнын иелейді.

Ақынның шығармалар жинағындағы «Іле түрмесінен», «Тұтқындалу», «Елмен, жермен қоштасу», «Абақтыда кім жатыр», «Түрме тарихы», «Түрме халы», «Елес», «Елге амандасу», «Жерге амандасу» қатарлы жеке тақырыптарда басылған өлеңдері бір-біріне тұтас желі қуып жазылған. Бұларда жалғасқан, үзуге болмайтын ұзақ бір жүйе жатыр. Яғни, бұл өлеңдерін тұтас бір өмірдің сыр-сипатын, қоғамдық, әлеуметтік мәнін қамтыған лирикалық цикл ретінде қарауға болады. Ал мазмұн жағынан қарастырсақ, жүйелі, кесек дастан деуге де болады. Бұл туралы профессор Зұфар Сейітжанов «Шыңжаң қазақ әдебиеті» атты монографиясында: «Абақты» аймақ әдебиетін қойып, бүкіл қазақ әдебиетінде түрме туралы жазылған алғашқы көлемді шығарма болып табылады», — деген-ді [5].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мәсімхан Д. Аңсаған атты таңы Таңжарықтың // Жетісу. — 2000. — 25 қаңт.
- 2 Жүнісұлы Ж., Егеубаев О. Ақын өмірі // Іле тарихи материалдары. — Құлжа, 1998. — 13 б.
- 3 Егеубаев О. Қытайдағы қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы: Халықарал. ғыл.-теор. конф. материалдары. — Алматы, 2003. — 4-б.
- 4 Егеубаев О. Таңжарық туралы ақиқат // Жұлдыз. — 2001. — № 4. — 109-б.
- 5 Сейітжанов З. Шыңжаң қазақ әдебиеті. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1999. — 136-б.

С.Исқақұлы

Творческое наследие поэта Танжарыка

Главная цель статьи — ознакомление с деятельностью и творчеством поэта Танжарыка Жолдыулы. Отмечено, что историческая основа, причина появления на свет произведений поэта опираются на его жизнь, пережитые им события. Целеустремленная личность Танжарыка в казахской литературе в Китае оценивается автором через призму произведений в литературно-теоретическом направлении. Проанализированы и исследованы наиболее значимые произведения поэта.

S.Iskakuly

The creative life of the poet Tanzharyk

In this article the main idea is that the songs of Tanzharyk are closely connected with his life and also his songs try to follow us to unigue. The historical origion of writer's songs, the reasons of appearing his songs correspond to his life and stories which he met, these all aspects are shown systematically in the article. The work of Tanzharyk Zholdyuly is highly apraciated in kazakh literaty in China according to literary comparison and theory of literature. Also this article touches all good and bad moment of his short life.

References

- 1 Masimkhan D. *Zhetisy*, 2000, January, 25.
- 2 Zhunisuly Zh., Yegeubayev O. *Historical materials of Ili*, Kulzha, 1998, p. 13.
- 3 Yegeubayev O. *Bright star of the Kazakh literature in China. Proceedings of the international scientific-theoretical conference*, Almaty, 2003, p. 4.
- 4 Yegeubayev O. *Zhuldyz*, 2001, 4, p. 109.
- 5 Seiyitghanov Z. *Kazakh literature Shynzhan*, Almaty: Kazakh University publ., 1999, p. 136.

ӘОЖ 001 (05) (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

**Ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов құбылысы — азаматтық
өркениетке қосылған мол олжа**

Туғанына 180 жыл толуына орай

Мақалада Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі жан-жақты, жүйелі зерттелген. Оның қазақ ұлттық әдебиеттану ғылымының іргетасын қалаудағы білімпаздығы көрсетілген. Ғалымның елінің тарихын, ауыз әдебиетін, этнографиясын, саясатын жетік білгені туралы айтылған. Кеменгер ойшылдың әр түрлі қайнар көздерге сүйене отырып, көне жазбаларды, жылнамаларды салыстыра зерттеуге, тарихи шындықты ашуға мүмкіндігі болғаны жайлы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: қосқан үлесі, ағартушы, саяхатшы, әскери жорық, әдебиеттанушы, шығарма, жыр, қастерлеу, шежіре, мұра, сот реформасы.

Kipicne

Осыдан 180 жыл бұрын қарашада хан шаңырағында дүниеге келген текті ұл — Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов — күллі әлемге өзін де, қазақты да мойындатып кетті. Оның туған елге, әлемдік ғылымға қосқан үлесі ұшан-теңіз.

Ш.Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметі XIX ғасырдың 30–60-жылдарымен тұстас келді. Қазақстан тарихында XIX ғасырдың ортасы Ресейдің өлкені түпкілікті қарамағына алуымен және Далаға жаңа капиталистік қатынастардың енуінің басталуымен, ескі феодалдық құрылымдардың бұзылуымен ерекшеленеді. Бұл патша отаршыларының реакциялық саясатына табанды қарсылық көрсеткен қазақ халқының тарихындағы атаулы кезең болды.

Осыған байланысты Уәлихановтардың отбасында қарама-қайшылықтар жиі-жиі туындайтын. Шоқанның әкесі патша әкімшілігінің қолдауына ие болған Шыңғыс аға сұлтан болып тағайындалды және полковник шенін алды. Сонымен бірге ол білімді адам болды, орыс ғалымдарына қазақ халқының фольклоры мен тұрмысын зерттеуге көмегін көрсетті. Шоқан өзінің дамуында кадет